

**Помирча Світлана,
Слов'янський державний
педагогічний університет
Науковий керівник -
док.філол.н., професор Лисиченко Л. А.**

МОВНІ ЗАСОБИ ПОРТРЕТНОЇ ХАРАКТЕРИСТИКИ КОЗАКА МАМАЯ У РОМАНІ О. ІЛЬЧЕНКА "КОЗАЦЬКОМУ РОДУ НЕМА ПЕРЕВОДУ..."

У сучасних гуманітарних науках велика увага приділяється вивченню етнокультурних джерел нашого народу, його культурно-історичних цінностей.

Науковці вважають козацтво найбільшим виразником української ментальності. "Козацький тип ментальності - прояв національного лицарства, формував особистість українця і прославлення мужності, сильних чоловіків" - писала М. Гримич [6, 174]. Г. Грабовський про козаків говорив: "Українське минуле - це козаки як форма існування української ідеальної спільноти, тому лише козаки мають минуле..." [4, 141].

Одним із мало вивчених етнокультурних українських образів є Козак Мамай, що знайшов висвітлення в українському живописі і в українській мовотворчості. Тому вважаємо, що дослідження мови твору О. Ільченка, який створив у романі "Козацькому роду нема переводу..." монументальний мовний образ цього героя, є актуальним.

Стаття присвячена мовному аналізу портретної характеристики збірного образу українського козака у романі О. Ільченка „Козацькому роду нема переводу..." - Козака Мамаю, і має на меті узагальнити і проаналізувати в образі Мамаю етнокультурний символ українського характеру.

У романі О. Ільченка "Козацькому роду нема переводу..." образ Козака Мамаю є ключовим у різних аспектах (портрет, психологічний портрет, дії і вчинки). У цій статті герой характеризується в різних умовах і ситуаціях, у різних вимірах - реалістичному й фантастичному. Образ Мамаю уособлює найкращі риси українського народу, виступає етнокультурним символом українця. Символ, як зазначає А. Доброхотов, є не матеріальний прийом, а самостійний тип мислення, який "синтезує безпосередність та нескінченну багатозначність образу з логічною силою і необхідними імплікаційними значеннями" [2, 6-7]. Символові властиво у тексті набувати нових, переносних або умовних значень, що часто втілюється у портретних характеристиках героїв. Як відомо, портрет служить засобом типізації та індивідуалізації образу персонажа. Як правило, часто через зовнішні риси розкривається внутрішній світ та зовнішні етнокультурні особливості героя.

Образ Козака Мамаю в романі створюється різноманітними мовностилістичними засобами, до яких належать індивідуальні характеристики: опис фізичних рис, загального вигляду обличчя, одягу, військового спорядження, особливостей голосу, мови. Описові портретних рис письменник приділив особливу увагу, бо, як зазначав М. Рудницький, в образі Мамаю "О. Ільченко хотів

би схопити типові риси свого народу і поєднати пустотливу усмішку сатирика з поважним чолом побутовця" [3, 187].

Одним із елементів портретної характеристики є опис фізичних рис людини.

Прикметники **невеликий, кругленький** вказують не лише особливості статури козака, а й виражають доброзичливе ставлення автора до героя, що підкреслюється суфіксом зменшуваності: *зенацька виник невеликий, кругленький... чоловік* [1, 36]. Прикметники **вродливий, гарний** - характеризують козака за зовнішніми властивостями: *Козак Мамай - вродливий січовик* [1, 63]. Для вираження привабливості Мамає письменник використовує синонімічні узгоджені означення: **вродливий, гарний** та іменником **врода**: *та й гарна врода цього козака*[1, 37], *Козак Мамай - вродливий січовик* [1, 63].

Головною зовнішньою прикметою козаків вважалась **козацька чуприна** — назви цих елементів у тексті твору виражають відповідно синонімічні слова **чуб, чуприна, оселедець**. Оселедець був ознакою краси козака, тому цим чубом пишались і дбали про нього. Особливої уваги надавали довжині оселедця, тому письменник використовує епітети, що виражають цю ознаку: *сергою в пупці лівого вуха, що на ньому був намоканий довжелезний оселедець, козацька чуприна* [1, 36]. Слово **чуприна** пояснює значення слова **оселедець** для читача. Козацька гідність персонажа підкреслюється гіперболічним порівнянням із **крамарським аршином, з дівочою косою**: *оселедець з крамарський аршин завдовжки* [1, 37]; *козак пресердитий, закрутивши за вухо чуприну, схожу на незаплетену дівочу косу* [1,39].

Однією з прикмет будь-якого портрета є очі, зображенню яких письменник надає великого значення. Описом очей автор передає внутрішній стан героя, настрій, зовнішню привабливість, особливості характеру персонажа. Можна помітити, що і в описі очей героя письменник підкреслює його узагальненість.

Перш за все в зображенні очей слід відзначити епітети, що передають ознаки очей за **кольором**. Колір, як правило, ознака статична, але в характеристиці Козака Мамає втілюється збірний образ, тому у творі колір очей подається як мінливий за різних обставин: *мінялися щогодини, щохвилини - від освітлення, від настрою, від обставин: то зелені, то сиві, то сині, то аж карі — з голубими цяточками, аж ніби чорні* [1, 38].

Через кольористичні епітети письменник виражає природне протиставлення **чорного і голубого, зеленого і сивого, синього і карого, чортівського і янгольського**: *від гніву темнішали вони, синім, чортівським, а чи янгольським світлом мінялися* [1, 38]. Протиставленням світлого і темного, раю і пекла автор намагався відтворити складну натуру Козака Мамає, якого (як і взагалі козаків) вважали характерником.

Характерним для портрету козака є неодноразове вживання прикметника **прискалений** на позначення очей: *...заярившись, люто блимнув прискаленим оком сторонський козак* [1, 39], *.../ око, від тютюнового диму прискалене, трохи розплющилось* [1, 39]. Як видно з наведених текстів, епітет **прискалений** може виражати різний стан козака - то прискалений від гніву, то просто від подразнення димом.

Прояв смутку героя передає у тексті поширений метафоричний вираз: *в прискаленому оці заблисла сльоза* [1, 294], який характеризує Мамаю як чуйну, доброзичливу натуру.

Слово **очі** в тексті роману при створенні портрету Мамаю сполучається з означеннями, що вказують на **розмір**: *Вони були великі в нього...й поставлені на диво широко, оті очища* [1, 38]. Розмір очей у цьому тексті підкреслюється вживанням суфікса -ищ (**очища**), в іншому випадку - за допомогою просторічного згрубілого слова **баньки**: *ці чортячі баньки* [1, 38]. Сполучення слова **баньки**, яке саме по собі вказує на великий розмір очей, посилюється епітетом **чортячі**, що створює яскраве зовнішнє враження і передає внутрішню властивість.

На позначення емоційно-напруженого стану автор уживає да слова **очі** прикметники-епітети **терпкі, ярі, чортячі**. Для вираження рис характеру при слові **очі** виступають епітети **не байдужі, не врічливі, правдиві**:...*вони бували всякими, ...тільки байдужими вони не бували ніколи, - вони були терпкі та ярі, а не врічливі* [1,38].

Мінливість характеру, погляду відтворено автором прикметниковими та іменниковими антонімічними парами: **чортівськими - янгольськими, терпкі - ярі, ввічливі - байдужі, радість - презирство**.

Для характеристики портрета козака письменник використовує різні мовні засоби вираження градації високого рівня ознаки краси очей, що виражається прикметниками із семою „дуже" (прегарні) та підрядним реченням, що містить слово **моторошно**, що в своєму синонімічному ряду визначається високим ступенем якості: *очі...прегарні, аж моторошно ставало від його погляду*.

Зовнішні ознаки очей Мамаю виражені в тексті метафоричним дієсловом **мерехтіли**, що виражає стан: *мерехтіли ще трохи й різно та й не на одному рівні стояли, як те й водиться в більшості мужніх чоловіків* [1, 38]. Нестандартне розташування очей теж підкреслює химерність героя.

Для мовної характеристики **очей** письменник використовує ряд порівнянь, частина перейнятих письменником із фольклору. Просте зооморфічне порівняння: *Вони були великі в нього, наче у вола* [1, 38]. Характеризує очі Мамаю не тільки за розміром, а й передає спокійну врівноважену вдачу героя.

Загадковість, глибину почуттів виражає порівняння очей із криницею: *в їхню глибинь...як у таємничу криницю зазирають жінки* [1, 38]. Особливого значення у наведеному порівнянні набуває слово **криниця** з метафоричним епітетом **таємнича**, адже за народним уявленням, криниця служить зв'язком „з водою і підземеллям і є шляхом до вирію і каналом зв'язку з потойбічним світом" [4, 93]. Тому поєднання зазначених ознак криниці відбивається в уявленні народу про колодязь як про святе і водночас пов'язане з нечистою силою місце. Така суперечлива система ознак властива й Козакові Мамаєві, що й передається названим порівнянням його очей із криницею.

Доповнює портретну характеристику зовнішності Мамаю слово **вуса**, яке називає одну з таких же невід'ємних зовнішніх рис козака, як і оселедець. При характеристиці вусів письменник вдається до певного перебільшення розміру. Гіперболізований епітет **довжелезний** характеризує вуса героя за розміром:

довжелезні вуса, які ворушилися у нього, мов у kota [1, 38]. Слово **вуса** вживається із прикметником **чорнявий**: *Козак Мамай - вродливий січовик... чорнявий вусань* [1, 63], що є показником вродливості справжнього козака-українця.

Слово **вуса** є не простим елементом статичного портрету, але може метафорично виражати стан задоволення або піднесення: *Козака приємно було бачити, як сіпався в нього кінчик правого вуса, що видно означало похвалу - людям, богові й природі* [1, 46]. Наступний текст: *аж скинувся Козак Мамай, аж наче спалахнув, але засіпався кінчик лівого вуса, що завше означало в нього збентеження* [1, 69] передає почуття гніву і незадоволення. Протиставлення **правого** як позитивного, й **лівого** як негативного є традиційним для українського менталітету.

Внутрішній стан героя передається за допомогою метафоричного вживання назв рухів. Різні порухи вуса виражають різний стан героя: **вуса заворушилися**: *і вуса Козакові заворушилися, немов од вітру* [1, 249], **вуса стали сторч**: *і з його люльки сипонуло приском тютюну, і вуса стали сторч* [1,38], **вуса настовбурчилися**: *вуса Козакові настовбурчилися* [1, 309], *аж засіпався кінчик лівого вуса, що завше означало в нього збентеження* [1, 69]. Однак деталі портрета у О. Ільченка рідко виступають окремо, його баченню відповідають і ускладнені характеристики цілісного портрета, наприклад, **оселедець, чуб**: *оселедець розпушився по всій маківці; ...і козак, пресердитий, закрутивши за вухо чуприну* [1, 39], *козацький чуб аж ворухнувся* [1, 309]; **очі**: *...і око, від тютюнового диму прискалене трохи розплющилось; заярившись, люто блимнув прискаленим оком сторонський козак* [1, 38-39], *очі йому палали, мерехтіли* [1, 309]; **груди розпирало**: *промовчав, лиховісно тамуючи кипіння гніву, бо вже розпирало воно козакові груди* [1, 39]. У цьому тексті дається динамічний портрет, у якому кожна деталь перебуває у русі, що відбиває стан героя на цю мить.

Для характеристики портрета історичного або міфічного героя багато важить його одяг. Оскільки Козак Мамай виступає одночасно і як міфічна постать, і як історичний образ козака, то цілком природно, що назви одягу є історичними етнографічними: **жупан, ляхівки, шаровари**.

Слово **жупан** сполучається з епітетами **небагатий, чепурний, козацький**, кожен із яких передає одну із рис козака: **небагатий** - соціальний стан героя, **чепурний** вказує на охайність, на почуття смаку козака: *одягнений у небагатий, а чепурний жупан* [1, 37]. Прикметник **козацький** вказує на особливу приналежність одягу: *чоловік -у голубому, без окрас, запорозькому жупані* [1, 36].

Прадавнім символічним елементом одягу українців є **сорочка**.

О. Ільченко у тексті на позначення охайності вживає епітети до слова **сорочка**: *у сорочці - свіжій, білісінькій, мережаній* [1, 37]. Колористичний епітет **білісінький** є не тільки показником краси, а й символом благородних почуттів, дій, задумів, що притаманно для народного ідеалізованого героя.

Національний колорит одягові надають і особливості оздоблення: *цяцькованими хрещатими ляхівками на дев'ять дірочок* [1, 37].

Традиційною частиною козацького вбрання були **шаровари (штани)**, тому важливе місце у змалюванні одягу козака посідають слова **шаровари та штани**. Для козацьких шароварів характерною була ширина, що було знаком достоїнності їх власника. Тому епітетами до слів **шаровари і штани** виступає слово **широкий** у різних формах: *а штани в нього були на який десяток ліктів ширші навіть, ніж у пана Кути* [1, 37].

При цьому ширина штанів підкреслюється традиційними для української культури порівняннями із степом і морем: *штани в нього були...глибокі й хвилясті, як море, й широкі, як степ* [1, 37].

Обов'язковим атрибутом козаків вважалася військова амуніція. Письменник для передачі історичного колориту епохи у творі вдається до застосування слів, які вийшли із ужитку і для нашого часу є архаїзмами. Найбільшу кількість становлять назви військового спорядження: **таволжане ратище, шаблюка (шабля), пістоль, гаман, шапка-шлик, турячий ріг, спис, пістоль: з довгим таволжаним ратищем у руці, з пістолем за поясом, із шаблею при боці** [1, 37], *Був там і встромлений у землю спис. І гаман. І шапка-шлик. І пороху турячим розі* [1, 63]. Портретна характеристика Козака Мамає певним чином корелює із живописними зображеннями його, однак автор вносить у цей портрет мовні деталі, що значно ширше і глибше зображують героя, бо познають його не як статичний образ, а як діяльну особистість, що за різних обставин змінює свій внутрішній стан, а це знаходить вираження і в його зовнішньому образі.

Проведений аналіз мовної портретної характеристики головного героя роману О. Ільченка - Козака Мамає, дозволяє визначити, що основні риси героя виражають традиційні етнокультурні ознаки українця в паспортному портреті і запорізького козака за одягом і обладнанням. У вираженні паспортної характеристики використовуються такі знакові прикмети, як колір очей і вираження через них внутрішнього стану людини (лагідність, лють тощо), колір волосся, чуб, вуса. Оскільки в зовнішності українців відбивається поліетнічне походження, то письменник намагається це передати навіть у портреті однієї особи. Етнічну й соціальну приналежність козака автор передає через змалювання його одягу. Хоч одяг був порівняно однаковим, письменник індивідуалізує його через систему художніх засобів (епітетів, порівнянь, метафор). Навіть характеристика одного з фрагментів роману свідчить про мовне багатство твору, який у час виходу розглядався як один із найяскравіших із поетичного і з мовного погляду.

Аналіз мови твору відкриває широкі можливості для дослідження мовної картини світу українців як на загальномовному рівні, так і на рівні окремої поетичної картини світу.

Література

1. **Ільченко О.** „Козацькому роду нема переводу...”, - К.: Дніпро. - 1959.-693 с.
2. Лосев А. Философия имени. - М.: Прогресе. - 1990. - .
3. **Рудницький М.** Химерний роман О. Ільченка // Вітчизна. - 1959. - № 2.-С. 184-187.

4. Слухай Н., Мосенкіс Ю. Мовна символіка і міфопоетика текстів Тараса Шевченка. - К., 2006.

5. Українці: Історико-етнографічна монографія: у 2 кн. 7 (Л. Артюр, В. Балушок, В. Баран та ін.); за наук. ред. А. Пономарьова. - Опішне, 1999. - вип. 2. - 541 с

6. **Українська мова.** Енциклопедія. - Київ, 2000